

Треба йти до об'єднання письменницької мови, щоб вона була одна для цілої України і по сей, і по той бік Дніпра, і по сей, і по той бік кордону.

(М. Левицький, 1909)

І на лексичному, і на стилістичному значенні слова завжди лежить відбиток не тільки індивідуального чи функціонально-стилістичного використання, а й відбиток часу, знак доби і того мовного побуту, який дає життя слову.

(С. Єрмоленко // Культура слова. — Вип. 12, 1977)

ІВАН МАТВІЯС РОЛЬ СЛОБОЖАНСЬКОГО ГОВОРУ В МОВОТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Григорій Квітка-Основ'яненко (29.XI.1778–20.VIII.1843) — один із творців нової української літератури й літературної мови. Зокрема, визначною є його роль у виникненні й розвитку української художньої прози і драматургії. Письменник своєю творчістю довів здатність української мови бути літературною, обслуговувати найширші культурні потреби народу.

Народився Г. Квітка-Основ'яненко в селі Основа під Харковом. Учився в Курязькій монастирській школі, а загалом життя провів у Харкові, займаючи різні адміністративні посади. Отже, рідною для письменника була Слобожанщина з її говірковими особливостями.

Українською мовою Г. Квітка-Основ'яненко написав ряд оповідань, повістей, драматичний твір «Сватання на Гончарівці» й частково українською мовою комедії «Шельменко — волосний писар» і «Шельменко — денщик». У час творчості письменника великої традиції в новій українській літературній мові ще не було, тому природно, що він орієнтувався передусім на живу мову селян-слобожан, серед яких жив і життя яких зображав. Письменник добре знав слобожанські говірки, про що писав у листі до П. Плетньова.

Слобожанський говір займає територію Харківської, більшої північної частини Луганської, північних районів Дніпропетровської і Донецької областей. Українські слобожанські говірки поширені також у суміжних районах Белгородської, Воронежської і Ростовської областей Російської Федерації. Вони разом із середньодніпрянськими і степовими говірками входять до складу південно-східного наріччя української мови.

Переважна більшість рис слобожанського говору, вжитих Г. Квіткою-Основ'яненком, стала органічною складовою частиною літературної мови, деякі з них діячі культури не сприйняли.

До фонетичних рис переважно слобожанського говору, наявних у мові творів Г. Квітки-Основ'яненка, належать:

- неповноголосні форми слів (*глас* 'голос', *ураг* 'ворог', *хвабрий* 'хоробрий', *наградити* 'нагородити');
- збереження давнього *о* в новозакритих складах слів (*дом*, *спор*, *сход*, *словце*, *бідність*, *радість*, *лахмоття*, *горкий*, *говорливий*, *жартовливий*, *зойтися*, *докончити*);
- ненормативне вживання голосних: [i] замість [o] (*рісонька*, *нісочок*, *слізінка*, *ліб*, *припівз*); [e] замість [i] (*примета*, *крепак*, *коренний*, *ремесний*, *відбредуватися*, *меж*, *промеж*); [o] замість [y] (*полом'я*, *зопинитися*, *зострітися*); [y] замість [o] (*кумедія*, *кумпанія*, *кумандувати*);
- уживання безпротезних форм слів замість протезованих (*озьме*, *угілля*, *уси*, *уха*) і протезованих замість безпротезних (*воко*, *вутреня*, *навук*);
- асимілятивний перехід приголосного [й] в [н'] (*мнясо*, *мнята*, *мняти*; *наньмит*, *виньмати*, *заньмати*, *піньмати*);
- напівм'який приголосний [л] (*смертелний*, *пиленько*, *біли*, *скілки*, *стілки*);

- ненормативне вживання приголосних: м'яких замість твердих (*отаманювати, по базарю*), [ш] замість [ч] (*кљушниця, палянишниця, молошній, пшенишний, вішний*), звукосполюки [хв] замість [ф] (*хвиґа, хвальш, лахва*);
- уживання запозичених слів з говірковою фонетичною і словотвірною зміною (*муниція 'амуніція', парсуна 'персона', сікуція 'екзекуція', тіатра 'театр', хвилосохвія 'філософія', ахвицер, охвицер 'офіцер', копитан 'капітан', лепорт 'рапорт', мундер 'мундир', однорал 'генерал', патрет 'портрет', секлетар 'секретар', скубент 'студент'*).

У системі словотвору в мові творів письменника виділяється говірковий дієслівний суфікс *-ова-* відповідно до нормативного *-ува-* (*жалковати, здивовати*). Серед лексикалізованих словотвірних діалектизмів слід відзначити такі: *аглицький 'англійський', батіночко 'батечко', біжати 'бігти', бурей 'буревій', вдвір'я 'подвір'я', вздягати 'одягати', вряд 'навряд', дівчача 'дівоча', дітський 'дитячий', доглядіння 'догляд', жисть 'життя', жіноцький 'жіночий', заступлятися 'заступатися', звернутись 'повернутись', злукавнувати 'злукавити', зрадоціти 'зрадіти', кватеря 'квартира', кладовити 'класти', креймах 'крем'ях', ляговитися 'лягати', маботе 'мабуть', макортеть, макотреть 'макітра', мення 'ім'я', мужня 'заміжня', навколінки 'навколішки', намість 'замість', напоряд 'підряд', насилка 'наслання', непривинний 'невинний', обізначитись 'позначитись', обожеволіти 'збожеволіти', панея 'пані', перечорний 'дуже чорний', пихати 'пхати', повигонювати 'повиганяти', позапирувати 'позапірати', позібрати 'вібрати', потиженно 'потижнево', потюремний 'тюремний', превеличенний 'величезний', привинний 'винний', приводник 'привідця', приймит, приньмит 'приймак', приятелно 'по-приятельськи', пробишака 'розбишака', псюрня 'псарня', птишня 'птичник', ремество 'ремесло', розно 'нарізно', сердека 'сердега', сторожитися 'сторгуватися', трубниця 'труба', убивство 'побиття', увесьденечки 'увесь день', усяковий 'усякий', чванний 'чванливий', щоліто 'щоліта', яково 'як'.*

Поряд з наведеними діалектними формами словотвору, що належать до різних частин мови, у творах Г. Квітки-Основ'яненка помітне місце займають іменникові форми на *-іє*, перейняті з книжної староукраїнської мови (*дарованіє, закінченіє, наученіє, писаніє, прокормленіє, слідствіє, стараніє*).

Словозмінні діалектизми в мові творів письменника виражаються формами іменників (*пам'яти, печали, смерти; Шельменці 'Шельменкові'; школярю; дитятеві; дитятею; під двер'ю; приятелей*); займенника з *кимтось* 'з кимось'; дієслів (*прося, молотю, змилосоудюсь; кажут, продают, слухают; робе, побаче, перехопе; береть, ідеть, плачеть, хочеть, бачитиметь; бачуть, носять, роблють; граб 'грабуй', пам'ятуй 'пам'ятай', розсердись 'розсердься'*; дієприслівників *лежучи, голосючи, видючи, сидючи*).

До синтаксичних говіркових рис у мові творів Г. Квітки-Основ'яненка слід віднести:

- сполучення дієслів з іменниками у формі давального відмінка множини замість місцевого (*вдарити по руках, знати по очам, розійтися по хатам, таскатися по шинкам, ховатися по бур'янам*);
- сполучення дієслова *сміятися* з іменниками або займенниками у формі давального відмінка замість знахідного з прийменником з (*сміються Оксані, брат мені сміятиметься, подруженьки почали мені сміятися, будуть йому сміятися*);
- сполучення дієслова *дякувати* з іменником чи займенником у формі знахідного відмінка замість давального (*дякувати Бога, дякувати Наума і Настю, тебе дякувала*);
- уживання займенників у формі давального відмінка замість знахідного з прийменником у(в) (*голова йому не чесана, очі йому як зірочки*) або замість знахідного без прийменника (*ні у чім йому не поважай*);
- уживання додатка у формі давального відмінка замість орудного при дієприслівнику *будучи* (*Як же таки Галочці, будучи хазяйці, та не турбуватися?*);
- сполучення числівників *два-чотири* з іменниками у формі колишньої двоїни (*два дядя, два парубка, три боярина, чотири хлопця, чотири дня*);
- конструкція з часткою *ні* замість *не* (*що б ти ні задумав, що ні забажа*);

- уживання прислівників у ролі предиката (*Небеса стали ще краще; Нема старше від нього; Вона йому краще, мудріше всіх*);
- множинна форма присудка при підметах, виражених збірними іменниками в однині (*Весь народ кидали землю*);
- уживання сполучника *що* замість сполучного слова *хто* (*Як гублять тих, що їм піддається*);
- складні речення з двома підрядними сполучниками чи сполучними словами (*Розказувала, що як вона його любить; Не каже, що кого він бачив; Питав, що куди його Бог несе; Сміються, що за кого вона йде*);
- своєрідні сталі словосполучення (*сіла кінці стола* ‘кінець стола’, *до жодного збирають* ‘усіх збирають’, *що то за гарно буде* ‘як то гарно буде’, *усе пішло на порядках, як було сперва* ‘усе прийняло колишній лад’, *вп’ять взяла свою натуру* ‘повернулася до давніх звичок’).

Не стали літературними вжиті Г. Квіткою-Основ’яненком переважно говіркові слова: *бакша* ‘баштан’, *безпереводно* ‘завжди’, *беседа* ‘зібрання’, *біжати* ‘їхати’, *бодро* ‘насильно’, *брусувти* ‘їсти’, *будзій* ‘бідняк’, *вдрати* ‘вчинити щось таке, що дивує’, *вегеря* ‘вид танцю’, *великонний* ‘здоровенний’, *взріст* ‘повноліття’, *випоштувати* ‘пригостити’, *вискромадити* ‘вискребти’, ‘вичистити’, *віддружити* ‘віддячити’, *відчитати* ‘відшкодувати’, *втирити* ‘упхнути’, *ганьбувати* ‘нехтувати’, *гиря* ‘голова без волосся’, *гнівненько* ‘досадно’, ‘неприємно’, *голінний* ‘бравий’, *гречий* ‘добрий’, *двійло* ‘деталь в упряжі волів’, *джинджигилястий* ‘кокетливий’, ‘вередливий’, *дзидзикати* ‘говорити нерозбірливо’, *доцобкатися* ‘доїхати’, *драча* ‘непомірний податок’, *дривітня* ‘колода, на якій рубають дрова’, *дробина* ‘залишки чого-небудь’, *єндус* ‘дукач’, *жоден, жодний* ‘кожний’, *загреготіти, загрехотіти* ‘загриміти’, *задьорний* ‘задерикуватий’, *заздрити* ‘побачити’, *зап’юющий* ‘п’яниця’, *затерчати* ‘залящати’, *заснівка* ‘різновид вишивки’, *заушниця* ‘пухлина за вухом’, *збіржа* ‘екіпаж’, *збудь-вік* ‘старий’, *здріти* ‘побачити’, *злишок* ‘надбавка’, *зрябіти* ‘розгубитися’, *змаракувати, зморювати* ‘придумати’, *зорйовати* ‘ночувати під відкритим небом’, *зрок* ‘строк’, *зудріти* ‘побачити’, *ізірнутись* ‘поглянути одне на одного’, *ізматчитись* ‘залишитися без матки’ (про бджіл), *ізтрясти* ‘втратити’, ‘позбутися’, *йо* ‘невже’, *капотниця* ‘повія’, *кораблик* ‘жіночий головний убір’, *карватка* ‘кухоль’, *кивуха* ‘легковажна жінка’, *кидатися* ‘цуратися’, *колиска* ‘гойдалка’, *колісчастий* ‘мережаний’, *коцарювати* ‘виготовляти килими’, *коць* ‘килим’, *куликати* ‘пити’, *лебедаха* ‘бідолаха’, *личман* ‘старший пастух’, *ліка* ‘лічба’, *люстрин* ‘фабрична тканина’, *макотрус* ‘час збирання маку’, *маракувати* ‘розмірковувати’, *мільний* ‘сірий’, *млілий* ‘німецький’, *морюговатий* ‘рудий’, *мочула* ‘клоччя’, *навдаку* ‘сумнівно’, *навстопужитися* ‘стати сторч’, *намалі* ‘обмаль’, *незмилились* ‘стати немилим’, *непишний* ‘скромний’, *обаче* ‘однак’, *огник* ‘висип на тілі’, *опрочий* ‘окремий’, ‘інший’, *опуц* ‘гірш’, *остидити* ‘осоромити’, *парлація, парло* ‘покарання різками’, *патика* ‘шкапа’, *пеня* ‘напасть’, ‘лихо’, *передряга* ‘сварка’, *перечорт* ‘щось страшніше від чорта’, *пинхва* ‘прочухан’, *півдіда* ‘підстаркувата людина’, *піддружий* ‘помічник друга’ (на весіллі), *підпалка* ‘тріска для розпалювання вогню’, *підчас* ‘іноді’, *пінязі* ‘гроші’, *пістряк* ‘прищ’, *погубиць* ‘злочинець’, *потуха* ‘закінчення їди’, *пошурудурити* ‘полоскотати’, *прикинути* ‘повернути’, *приськати* ‘форкати’ (про коней), *приятливий* ‘прихильний’, *провідки* ‘розвідування’, *провійонт* ‘харчі’, *пуц, пуце* ‘більше’, *розвадити* ‘прийняти’, *розцвяхований* ‘пишно убраний’, *розчумати* ‘зрозуміти’, *розшиохати* ‘збагнути’, *руда* ‘кров’, *свість* ‘сестра дружини’, *сиділець* ‘прикажчик у крамниці’, *сказувати* ‘доповідати’, *скіпщина* ‘частина від урожаю’, *скубенти* ‘дрижаки’, *соняшниця* ‘болі в животі’, *стовпці* ‘гречаники’, *стряснути* ‘вдати’, *ськати* ‘шукати’, *тадже* ‘адже’, *товк* ‘глузд’, ‘розум’, *товкувати* ‘тлумачити’, ‘пояснювати’, *тяжина* ‘домоткане полотно’, *тяжко* ‘дуже’, *укоштуватися* ‘витратитися’, *устя* ‘челюсті’, *ухлібити* ‘нагодувати’, *халахур* ‘волоцюга’, *хамло* ‘дрібне віття’, *хатурки* ‘зиск’, ‘хабар’, *черчатий* ‘пофарбований у червоне’, *чурхнути* ‘швидко побігти’, *шалісливий* ‘бешкетливий’, *шквиря* ‘сніг з вітром’, *шпетний* ‘гарний’, *штирнути* ‘штрикнути’, *штохв* ‘кварта’, *щедушний* ‘слабкий’, *якоби*

‘нібито’. Частина говіркових слів у повістях письменника пояснена в одному з видань його творів (Квітка-Основ’яненко Г. Повісті. — К., 1949. — С. 269-275).

У ряді творів Г. Квітки-Основ’яненка окремі персонажі говорять українсько-російським суржилом, звідси в їх мові чимало лексичних росіянізмів переважно в говірковому фонетичному оформленні.

У мові творів письменника засвідчуються діалектні фразеологізми: *вік заїдати* ‘кривдити’, *даватися улад* ‘поступати правильно’, *докладки докладати* ‘глузувати’, *заїсти вік* ‘позбавити віку’, *йо не йо* ‘так чи не так’, *локшину доїсти* ‘їсти’, *на свій пай* ‘зі свого боку’, *скільки зря* ‘негайно’, *тіки-прітіки* ‘так чи сяк’, *трихи та мнихи* ‘зволікання’, *у хороші походити* ‘азнати добра’, *ханьки мняти* ‘никати без діла’, *хука всучити* ‘заподіяти лихо’.

Ряд діалектних за походженням, але нормативних лексем у «Словнику української мови» ілюструються тільки творами Г. Квітки-Основ’яненка: *бризнути* ‘упасти’, *докажчик* ‘той, хто доказує’, *злукавнувати* ‘злукавити’, *картацький* ‘картатий’, *мережованийий* ‘мережаний’, *мільний* ‘темно-сірий’, *натруска* ‘прочухан’, *обвидніти* ‘розвиднітись’, *обрепатися* ‘надмірно наїстися’, *підкрадати* ‘обкрадати’, *підтовкачка* ‘зазивач відвідувачів у шинку’, *поважатися* ‘вважатися’, *позісходитися* ‘посходитися’, *проворство* ‘проворність’, *сластьонниця* ‘жінка, яка пече і продає сластьони’, *тасун*, *тусан* ‘стусан’, *шерітвас* ‘чан’, *щипка* ‘щипок’.

Мова творів Г. Квітки-Основ’яненка свідчить, яким складним був процес творення нової української літературної мови в першій половині ХІХ ст. У ній ще багато традиційних книжних елементів, помітний вплив російської мови. Разом з тим переконливою постає важлива роль письменника в утворенні нової української літературної мови на народній основі.